

רווחה, מדיניות, רב-תחומיות ובין-תחומיות במשפט

יעל עפרון¹, מוחמד ותד² ויוסי כורזים-קורנשי³

המאמר עוסק בקשר שבין מדיניות הרווחה לבין המשפט דרך גישות בין-תחומיות המדגישות את המורכבות והצורך בשיתופי פעולה בין תחומי ידע שונים. הוא מתאר בעיות מורכבות כאתגרים עיקריים במערכות הרווחה והמשפט, ומציג את הצורך במעבר ובשילוב בין גבולות דיסציפלינריים כדי למצוא פתרונות יעילים. בתחילה המאמר דן בחיבור בין המושגים רווחה, מדיניות, רב-תחומיות ובין-תחומיות במשפט. בהמשך נסקר הרקע ההיסטורי והתאורטי של פיתוח ידע תחומי ובין-תחומי בכלל ובתחום המשפט בפרט, וכן נסקרים חמישה מושגי יסוד: תחום ידע (דיסציפלינה), הבחנה בין רב-תחומיות לבין בין-תחומיות, חבירות תוך-ארגוניות ובין-ארגוניות, המאפיינים של בעיה מורכבת ועבודת גבול. המאמר ממשיך בדיון על בין-תחומיות במשפט, ובו הגדרת המשפט כדיסציפלינה; הצגה של כמה מחקרי משפט בין-תחומיים, של השפעתם על עיצוב המדיניות החברתית, והערכה של יעילותם. לסיכום, המאמר מדגיש את יתרונותיהן של הגישות הבין-תחומיות לחקר מדיניות הרווחה והמשפט, וממליץ על בחינה מחדש של מבנה המוסדות האקדמיים במטרה לשבור מחיצות בין תחומי הידע השונים וליצור תהליכים סינרגטיים וחדשניים.

מילות מפתח: רב-תחומיות, בין-תחומיות, משפט, רווחה, מדיניות, חינוך משפטי, הכשרה מקצועית, שיתופי פעולה בין-ארגוניים

1 דוקטור, הפקולטה למדעי החברה ולחינוך, המכללה האקדמית רמת גן
<https://orcid.org/0000-0001-7588-0223>

2 פרופסור, נשיא המכללה האקדמית רמת גן

3 פרופסור, החוג לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית צפת

פתח דבר

ביום 1 במאי 2023 נערך במכללה האקדמית צפת ערב להשקת ספר בעריכתנו, שכותרתו **משפט ו... על קשרי המשפט עם פרופסיות בסביבתו** (כורזים ואח', 2022). הספר מאגד חיבורים אשר נכתבו בשיתוף פעולה בין שני כותבים או יותר, שאחד מהם לפחות הוא משפטן, והאחר חוקר בתחום אחר. בכובענו כעורכי הספר כתבנו את פרק המבוא, ובו הצגנו את המסגרת האנליטית שלאורה מוצע לקרוא את חיבורי הכותבים, ואת פרק הסיכום לספר, אשר המחיש את האופן שבו באה מסגרת זו לידי ביטוי בחיבורים. במאמרו הנוכחי קיבצנו את פרק המבוא ואת פרק הסיכום לכדי חיבור אחד אשר נועד להציג תזה מובנית וסדורה בנוגע לתחומיות, לרב-תחומיות ולבין-תחומיות של תחומי המשפט והרווחה, ולהשלכותיה של תזה זו על המחקר, ההוראה והיישום של תחומים אלו. במאמר הנוכחי תזה זו עומדת בפני עצמה, והמתעניינים ביישומה בממשקים שבין המשפט לבין פרופסיות אחרות שבסביבתו מוזמנים לעיין בספר עצמו, על חיבוריו המגוונים והמרתקים.

מבוא

תחום המשפט הוא רב-תחומי. בממשקיו עם פרופסיות אחרות הוא מגדיר את המותר ואת האסור ביחסים שבין האדם לחברו, מסדיר את יחסי הפרט עם רשויות השלטון, ומשרטט את מערכות היחסים בין זרועות המשטר לבין ארגוני החברה האזרחית. המשפט הוא גם בין-תחומי. הוא משלב בין כתליו יחסי מסחר, כלכלה, חברה ותרבות, וכמובן גם סוגיות של רווחה אישית וחברתית. המשפט אף חודר להיבטים האינטימיים ביותר של חיינו האישיים, בהיותו מעורב בהסדרת תחומי הבריאות, החינוך וחיי המשפחה. תחומי העיסוק של המשפט משקפים תמונת מצב נוכחית, שהיא תוצר של התפתחויות היסטוריות המעצבות את עתידנו התרבותי, החברתי, הכלכלי, הפוליטי, המדיני והביטחוני. לכן, מצופה היה למצוא חיבור אקדמי ומעשי טבעי בין המשפט לבין התרבות, הפילוסופיה, החברה, המדע, ההיסטוריה, התקשורת ולמעשה כל דיסציפלינה העוסקת בבני אדם (Domurath et al., 2022). אלא שמתברר שחיבורים מעין אלו אינם טבעיים כלל ועיקר, ואף יש כאלה המתנגדים להתרחבות "מוגזמת" מעין זו.

גם מדיניות הרווחה חולשת על מגוון רחב של תחומים. ככזו אף היא רב-תחומית ומתייחסת להיבטים חברתיים, קהילתיים ותרבותיים מחד גיסא, אך גם אישיים-אינטימיים, משקמים ומרפאים מאידך גיסא. לפיכך גם הרווחה, כמו המשפט, היא בין-תחומית. היא ממוזגת בין יחסי האדם עם סביבתו לבין נבכי נפשו פנימה; היא משרתת את תהליכי הצמיחה והרפלקציה האנושיים בכפיפה אחת עם מדיניות התקון והרווחה הכלל-חברתיים. בהקשרים שבהם תחום הרווחה מאוסדר, כמו במדיניות הביטחון הסוציאלי ובשירותי התקון והשיקום,

מתחככת הרווחה עם המשפט באופן הדוק במיוחד, אך למשפט ולרווחה ממשקים הדוקים גם כאשר מאותגרת בריאותו הנפשית או המשפחתית של הפרט (Kekoni et al., 2022).

במוקד מאמר זה עומד תחום המשפט כדיסציפלינה מדעית בעלת ליבת ידע מוסכמת למדי. לצידו, בממשקיו, אנו מוצאים דיסציפלינות נוספות, אשר באופן מסורתי אינן נתפסות כחלק מליבת התחום. על פי רו (Roux, 2015), מחקרי הליבה במשפט חייבים להיות רב-תחומיים או בין-תחומיים, כי לתפיסתו תחום המשפט עצמו הוא רב-תחומי ובנוי על רכיבים של מדעי הרוח ושל מדעי החברה. לדעת רו, מחקרים בין-תחומיים מוצלחים במשפט נעזרים בדיסציפלינות נוספות כדי לקדם את ליבת הידע המשפטי.

בכתיבה הבין-תחומית, כמו בגיבוש מדיניות הרווחה, נעשה שימוש בידע המדעי מתחומים אחרים, במטרה להעמיק את הבנתנו בדבר תפקידי המשפט בחברה. הטקסטים הנכתבים מתוך גישה זו מכונים לעיתים **מחקר סוציו-משפטי** (socio-legal research). רו מציע להסתכל על פיתוח ידע תאורטי (עיסוק במחקרים) וידע יישומי (עיסוק בהוראה ובהכשרה) כרצף שבצידו האחד נמצא את עיסוקי הליבה של המשפט, ובצידו האחר נמצא עיסוקים המקדמים שיתופי פעולה ברמות אינטנסיביות שונות. לוח 1 בהמשך מציג רצף זה ביתר פירוט.

לעומת תחום מדיניות הרווחה, שראה עצמו מלכתחילה כעולם ידע מגוון המתכתב עם דיסציפלינות נוספות, ובהן בריאות, כלכלה, פסיכולוגיה וסוציולוגיה, הרי תחום המשפט הסתגר שנים רבות בתוך עצמו כדיסציפלינה מובחנת. ייתכן שאפשר לייחס זאת להיעדר תמריצים אקדמיים לפרסום מחקרים בין-תחומיים (אינטרדיסציפלינריים), בשל תפיסה מיושנת באשר למה שנחשב "ליבת הידע" ו"ידע ראוי". חוקרים המתעניינים בשאלה מה הופך ידע ל"נחשב" מצביעים על ארבעה פרמטרים ליוקרתו של ידע, והרב-תחומיות אינה משרתת אף אחד מהם: (1) מופשטות (abstract): ידע מעשי ויישומי יוקרתי פחות מהסוג המופשט והתאורטי; (2) אוריינות (literacy): ידע כתוב נהנה מיוקרה גבוהה יותר מ"ידע של החיים" המועבר בעל פה; (3) אינדיבידואליות (individualism): רכישה והעברה של ידע באופן אישי הן יוקרתיות יותר מעבודת צוות או מהידע המצטבר של קבוצה; (4) זיקה (relatedness): ידע בין-תחומי נהנה מיוקרה פחותה מידע "טהור" ומבוסס מדעית של דיסציפלינה (יונג, 1989). כאשר מומחים מתחומי ידע שונים חוברים יחדיו לחשיבה משותפת, האפשרות להשאיר את הדיון ברמה המופשטת ולהימנע משיתוף בידע שאינו כתוב היא קשה ומורכבת מאוד. בשל כך, ככל הנראה, חרף חשיבותה, ההגות הרב-תחומית והבין-תחומית לא זכתה במשך שנים ארוכות לתהילה אקדמית ולבמות היוקרתיות לפרסום (National Conference on the Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice, 1979). היותה לא פשוטה לביצוע גם הוא גורם המניא חוקרים ואנשי מקצוע אחרים מתחומי ידע שונים מלשתף פעולה זה עם זה.

מאמר זה מבקש לשבור חומות ומחיצות אלו, תוך שהוא מתחקה אחר תנועות מודרניות של המשפט המבינות את ערכו הסגולי של שיתוף פעולה בין-תחומי בכלל, ובהקשר של תחום

מדיניות הרווחה בפרט. בגדר זאת, אנחנו מבקשים לבחון כיצד חשיבה משותפת על בעיה משפטית או על שאלה של מדיניות המורכבת משתיים או יותר זוויות ראייה אקדמיות ומעשיות יכולה לתרום לשיפור יחסי הגומלין בין הדיסציפלינות, ולשפר את איכות ההבנה של בעיה מורכבת וכן את דרכי ההתערבות בה. לבסוף, סברנו כי בשיתופי הפעולה יש גם כדי להניב גוף ידע חדשני וסינרגטי, ולפתח תאוריות חדשות אשר יש בהן כדי להסביר תופעות אנושיות מנקודות מבט מגוונות. פרספקטיבות שונות ומגוונות אלה אמורות להביא למדיניות הולמת ויעילה יותר מזו שתחום המשפט היה יכול להגיע אליה לבדו.

לאור דברי מבוא אלה, מאמרנו יתחיל בסקירה היסטורית של התפתחות הבין-תחומיות בכלל ובמשפט בפרט; ימשיך בהצגת הרקע התאורטי של התחום, תוך פירוט מושגי היסוד הכלולים בו; יבחן את הצורך בראייה בין-תחומית של המשפט, במיוחד בהקשר של מדיניות הרווחה; ויצג את התובנות העיקריות ויבחן חלופות אחדות לקידום הבין-תחומיות במשפט וברווחה לקראת העתיד.

רקע היסטורי

חלוקת הידע לתחומים החלה עוד בתקופת יוון העתיקה והסתיימה בימי הביניים, עם הקמת האוניברסיטאות הראשונות. כבר לפני כשלושה עשורים סקרה גילי קליין (Klein, 1990) בספרה הקנוני את ההיסטוריה, התאוריה והפרקטיקה של הבין-תחומיות מאז אפלטון ואריסטו – שהעמידו את הפילוסוף במוקד השילוב והתכלול של תחומי הידע המפוצלים – ועד ימינו, תקופה המאופיינת בעיקרה בהעמקת ההתמחויות וההתמקצעות ובפיצול רב בין תחומי ידע קרובים. במהלך השנים נוצרו תחומי ידע חדשים, ותחומים ישנים נעלמו או השתלבו בתחומי ידע חדשים. תהליך זה הואץ מאמצע המאה ה-19, עם התגברות המורכבות בבעיות חברתיות בנות זמננו והצורך בפיתוח תחומי מומחיות חדשים שהעיסוק בהם מחייב הכשרה אקדמית (Vick, 2004). לצד ריבוי ההתמחויות נוצרו בעבר, וממשיכים להתפתח גם כיום, שילובים דיסציפלינריים (merging) אשר יצרו למעשה תחומי ידע ומקצועות חדשים: ביו-כימיה, פסיכולוגיה-חברתית, סוציולוגיה-פוליטית ועוד.

מקצוע המשפט הולך ומתרחב בעשורים האחרונים, ותחומי עיסוקו נעשים מגוונים. לצד התחומים המסורתיים של המשפט – המשפט הפלילי, המשפט המסחרי, המשפט הבין-לאומי ודומיהם – תחומי המומחיות החדשים כוללים את דיני הקניין הרוחני, דיני הצרכנות, דיני איכות הסביבה, דיני הסייבר והטכנולוגיה, וכמובן גם דיני הביטחון הסוציאלי. נושאים אלה מוצאים מקום גם בתוכני המחקר, ההכשרה וההתמחות של

הבוגרים ובתארים האקדמיים המתקדמים, כחלק מקורסי הליבה או כקורסי בחירה.⁴ לצד נושאי ההתמחויות (areas of specialization) הולך וגדל הביקוש בשטח לידע משפטי, גם מצד מגוון אנשי מקצוע שאינם משפטיים. בעלי עסקים מבקשים להתמקצע במשפט המסחרי; יועצי מס נדרשים לבקירות בדיני המיסים; נציגי השלטון המקומי נסמכים רבות על כללי המשפט המינהלי; וכן הלאה והלאה. גם אנשי המשפט מוצאים עצמם נדרשים לגלות הבנה, ולו מינימלית, בתחומי ידע שאינם משפטיים. עורכי דין העוסקים בדיני נזיקין מחויבים בידע רפואי בסיסי בבואם לטעון בתיקי רשלנות רפואית; מומחי המשפט הציבורי מצופים להתמצא במדעי המדינה ובתאוריות פילוסופיות של המשפט; עורכי דין וגופים ציבוריים כמו הסיוע המשפטי הממלכתי והסנגוריה הציבורית נשענים רבות על תאוריות סוציולוגיות ופסיכולוגיות המסבירות תופעות רלוונטיות לפועלם, כגון עוני, הגירה, יחסים משפחתיים ועוד.

זליגת המשפט אל תחומים הנושקים לו, וזליגתם של תחומים אלו אל התאוריות המשפטיות, החלו בעשורים האחרונים לזכות לתשומת הלב שהן ראויות לה. תהליכי הגלובליזציה, לצד ההתפתחויות הטכנולוגיות, מחייבים את המשפטים לבחון דרך קבע את תחומי הידע החדשים שעליהם לרכוש, הן כמומחויות בתוך עולם המשפט הן בדיסציפלינות רלוונטיות אחרות, ובמיוחד בעת גיבוש מדיניות בכלל ומדיניות רווחה בפרט. כפועל יוצא מכך, גם המוסדות האקדמיים נדרשים לכלול ידע זה בתוכניות הלימודים במוסדות ההכשרה השונים. תהליכים אלו גם מחייבים את אנשי המשפט לשקול את המידה ואת האופן שבו מונגש הידע המשפטי לאלו הזקוקים לו, בין היתר באמצעות הסרת חסמים והגברת שיתופי הפעולה בין בעלי הידע המשפטי לבין אלו המבקשים אותו. מדיניות רווחה המקדמת מיצוי זכויות הבינה זאת מזמן, אולם המשפטים המשיכו והסתגרו בתוך פיתוח הכלים המשפטיים, בלי לתת דעתם לפערים בין אלו היוצעים לעשות בהם שימוש לבין אלו שאינם.

קריאות נגד תפקודה של מערכת המשפט בארצות הברית בשנות השבעים של המאה הקודמת הובילו לכינוסה של ועידת פאונד (Pound Conference). בשנת 1976 התקבצו מובילי הקהילה המשפטית של אותה העת, אנשי אקדמיה, שופטים ועורכי דין מהשורה הראשונה, לדיון ממוקד בכשליה של השיטה ולהצגת המלצות בדבר דרכים לשיפורה (National Conference on the Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice, 1979). בין הנושאים הרבים שנכללו בדיונים הרלוונטיים לענייננו היו דבריו של פרנק סנדר, פרופסור למשפטים מאוניברסיטת הרווארד, אשר הציג לראשונה את רעיון "בית

4 ראו למשל, כדוגמאות לא ממצות, את "המרכז לחקר סייבר, משפט ומדיניות" באוניברסיטת חיפה (<https://cyber.haifa.ac.il>); את "התוכנית למשפט ובריאות" באוניברסיטת תל-אביב (https://law.tau.ac.il/program_law&health); את הקליניקה לזכויות זקנים וניצולי שואה ע"ש מרטי גייקוב באוניברסיטת בר-אילן (<https://law-clinics.biu.ac.il/node/236>); וכיוצא באלה דוגמאות אין-ספור לתחומי משפט חדשים אשר מצאו דרכם אל המחקר וההוראה של המשפט.

המשפט מרובה הדלתות" (Sander, 1979). רעיון זה תרם לימים להתפתחותו של תחום יישוב הסכסוכים בדרכים חלופיות (Alternative Dispute Resolution, ADR). בדבריו נגע פרופ' סנדר במאבק הנצחי בין אנשי המשפט לבין בעלי מקצועות אחרים באשר לשאלה מיהו בעל המקצוע המוסמך והמוצלח בתחום יישוב הסכסוכים. הגיוון בחלופות ליישוב סכסוכים שהציע סנדר דרש הרחבה וגיוון גם של המיומנויות הנדרשות בעריכת הדין. למורת רוחם של משפטים רבים, סנדר טען כי לבעלי מקצוע אחרים, ובראשם אנשי הרווחה והטיפול, מומחיות רחבה ויסודית יותר במיומנויות של הקשבה, אמפתיה ושאר כישורים בין-אישיים, מאשר לרבים מעורכי הדין והשופטים. יתרונם של אלו בזירת ה-ADR כתחום מתפתח הפעיל "אזעקת חירום" באיגודים המקצועיים המשפטיים בעולם. מצד אחד הם החלו לקדם חקיקה ולהוביל מאבקים משפטיים נגד מה שכוונה "הסגת גבול המקצוע" על ידי מגשרים שאינם עורכי דין, אך מצד אחר הם גם דחפו לשילוב מיומנויות אלו בקוריקולום המשפטי באקדמיה באמצעות קידום קורסים מעשיים, קליניקות משפטיות וכיוצא באלה. במסגרות לימוד אלו החלו פרחי המשפט ללמוד כיצד לשתף פעולה בענווה עם בעלי מקצועות נוספים דוגמת עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, יועצים פיננסיים ועוד, כדי לשפר את יכולותיהם ולהגביר את הצלחתם המקצועית. מנגנונים חדשניים ליישוב סכסוכים נולדו היישר מתוך החינוך המשפטי החדשני הזה, ובהם "בתי המשפט הקהילתיים" (המכונים גם "בתי משפט פותרי בעיות"), "גירושין בשיתוף פעולה" ושאר הליכים שיתופיים.⁵

גם בישראל, שיתופי הפעולה בין משפט, עבודה סוציאלית ורווחה הוצגו בספרות כבר לפני יותר מעשור בחוברת מיוחדת של הרבעון **חברה ורווחה** בעריכתם של דורון וינאי (2007). החוברת הוצאה לאור על רקע שיתופי הפעולה ההולכים וגוברים בין עולם המשפט לבין עולם העבודה הסוציאלית, והיא מאגדת מאמרים על יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה; על המאמצים המשולבים למניעת אלימות במשפחה; על הטיפול בנפגעי עבירה; על הליכי הגישור בפלילים ועל סוגיות הכרוכות במינוי אפוטרופוס. דוגמאות אלה מצביעות על הצורך ההולך וגובר להגביר את שיתופי הפעולה בין שתי הפרופסיות, כדי לשפר את מיצוי הזכויות, את איכות החיים ואת רווחתם של לקוחותיהם של העובדים הסוציאליים והמשפטים במרחב ה"משפטיפולי" (כהן, 2016; מלר-שלו, 2017). לדוגמאות אלה יש השפעות גם על תוכני ההוראה, המחקר וההכשרה המקצועית באקדמיה, ולא רק על שיפור העבודה בשטח. אכן, בשנים האחרונות נראות סוגיות ראשוניות של תוכניות לימוד אקדמיות המשלבות בין העבודה הסוציאלית והמשפט (כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020).

5 על פי מודל ה-collaborative lawyering, סכסוכי גירושין מנוהלים על ידי צוות המורכב מאנשי טיפול, יועצים פיננסיים ועורכי דין, במטרה לגבש הסכם גירושין מקיף, יציב ומקובל על כל הנוגעים בדבר. המודל אומץ בחקיקה בחלק ממדינות ארצות הברית (Collaborative Law Act, Uniform Law Commission) והוכר לאחרונה גם בישראל, **בתקנות הסדר התדיינות בסכסוכי משפחה (הוראת שעה)**, תשע"ו-2016, בסעיף 7(א).

באותה תקופה התפרסמו שני ספרים – האחד בארצות הברית והאחר בישראל – אשר בחנו את המושג **פיתוח קהילתי** מהיבטיו הבין-תחומיים (כורזים ואח', 2009; Johnson, Butterfield & Korazim-Körösy, 2007). הספר הישראלי כלל, בין השאר, את הנושא "עריכת דין קהילתי" (Community Lawyering) כאחד מחמשת תחומי הממשק החשובים של הפיתוח הקהילתי. עריכת הדין הקהילתי שמה דגש על יעדים של שינוי חברתי – מעבר לסיוע ליחיד ולמשפחתו; שמירה על זכויות אדם ועל זכויות חברתיות, תחת הכותרת "לבנות גשרים ולא חומות" (אלבשן, 2009; López, 1992). עוד בחן הספר את מקומו של הפיתוח הקהילתי ב"חוק זכויות הדיור הציבורי" ובנושא "זכויות המובטלים – בין משפט וקהילה". הספר שנכתב בארצות הברית בחן את הפיתוח הקהילתי הבין-תחומי בהיבט בין-לאומי, וכלל גם פרק מישראל אשר עסק בשילוב בין משפט לעבודה סוציאלית ב"בניית שלום במזרח התיכון" (Grodofsky, 2007).

נוסף על הממשק ההולך ומתפתח בין המשפט לבין הטיפול ומדיניות הרווחה, חלה בעשורים האחרונים התקרבות ניכרת גם בין המשפט לבין פרופסיות נוספות (Susskind, 2013). המשפט עצמו, כדיסציפלינה אקדמית, עבר מהפך ניכר בניסיון לעמוד בקצב התפתחותן של מגמות חברתיות (Menkel-Meadow, 2019). התפתחותן של דיסציפלינות אחרות ויחסן למשפט – דוגמת משפט קווירי (ראו למשל את המרכז לחקר משפט, מגדר ומיניות באוניברסיטת קולומביה בארצות הברית, *Center for Gender and Sexuality Law, Rights & Religion*, לימודים סוציו-משפטיים <https://gender-sexuality.law.columbia.edu>, Era Project), לימודים סוציו-משפטיים (Wheeler & Thomas, 2000), ניתוח כלכלי של המשפט (Ogus, 2006) ועוד – מעניקה לנו נקודות מבט חדשות על עולמנו. עורך הדין החדש מופקד על משימות מורכבות ובעלות השפעה רחבה יותר מאשר בעבר (MacFarlane, 2008), וככל ששוק השירותים המשפטיים נעשה תחרותי יותר, על בוגרי המשפטים להפגין יכולות ומומחיות רבות יותר כדי לשרוד אותו (Thomas, 2006). כאשר החוק עצמו, וגם הדרך שבה אנו מבינים ומפרשים אותו, משתנים, יש להתאים את השינויים לאופייה של הפרופסיה המשפטית ולמשמעותה ביחס לפרופסיות אחרות.

לשמחתנו, ניצני השינוי כבר צימחו חוטרים ועלים. אפשר למצוא ממשקים בין מדעי הרוח, ובכללם תיאטרון וספרות, לבין עולם המשפט, לאור העיסוק המשותף של פרופסיות אלו בקונפליקטים, וכן השפעות של אירועים היסטוריים על עיצוב המשפט, כמו השפעת כללים משפטיים לאורך התקופות; אפשר למצוא ממשקים בין מדעי החברה לבין משפט, הן בהקשר של הסברים סוציולוגיים, פסיכולוגיים וכלכליים לתופעות משפטיות (כפי שמעידים תחומים דוגמת משפט ומגדר, ניתוח כלכלי של המשפט ועוד), הן בהקשר של השפעת תחומים כמו תקשורת ומדעי המדינה על עיצוב הכללים המשפטיים; גם מדעי הרפואה, הטכנולוגיה והמדעים המדויקים שואבים ידע משפטי להפעלתם, לרבות דיני הקניין הרוחני, אך גם משפיעים על המשפט במישרין. דוגמה לכך היא טכניקות ההולדה החדשניות שהגדירו מחדש את דיני המשפחה, ועוד ועוד. ההתקרבות בין הדיסציפלינות מזינה את המשפט מחד גיסא,

ומעשירה את התחומים הנושקים לו מאידך גיסא. עם זאת, נקודות המוצא הדיסציפלינריות השונות מציבות גם אתגרים בשילוב התחומים, ומעוררות מאבקים בדבר השיקולים שיוזכו בבכורה בעת הכרעה בין אינטרסים מנוגדים.

מובן כי תחום המשפט אינו הפרופסיה היחידה או הראשונה הבוחנת את גבולותיה ואת ממשקיה באקדמיה ובשטח (Amey & Brown, 2004; Repko & Szostak, 2017). ברצף שבין יצירת תחומי ידע חדשים לבין שימור נוקשה של הגבולות של תחומי הידע הקיימים גוברות הקריאות ברחבי העולם ובישראל לראות את הבעיות החברתיות המורכבות של ימינו בראייה כוללת, מערכתית ורב-ממדית, קרי: בין-תחומית. ראייה זו חוצה גבולות, בציפייה לתוצאות סינרגטיות שבהן "השלם גדול מסכום חלקיו" (כורזים ואח', 2009; כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020; Klein, 1990). חשיבה מערכתית (systems theory) הולכת וקונה את מקומה במחקר, בתעשייה ובהוראה כמתודולוגיה מוכרת ושימושית (Fook & Gardner, 2007). התפיסה כי אי אפשר להבין את העולם בלי לראותו דרך מגוון של נקודות מבט המצטלבות זו בזו, לעיתים עד כדי צורך ליישב סתירות ביניהן. ודאי שלא ניתן לקדם מדיניות, ועל אחת כמה וכמה מדיניות רווחה, בלי למזג בין המשפט לבין דיסציפלינות נוספות דוגמת תקוה, שיקום, בריאות, תרבות וכלכלה.

על רקע חשיבה זו נולד המאמר הנוכחי. חשיבה רב-תחומית ובין-תחומית שיטתית מחייבת היכרות עם כמה מושגי יסוד ורעיונות תאורטיים, ולהם יוקדש הפרק הבא.

רקע תאורטי ומושגי יסוד

בעקבות עבודותיה החלוציות של ג'ולי קליין (Klein, 1990, 1996) על התפתחות המושג **בין-תחומיות** ועל חקר חציית גבולות בין תחומי ידע באקדמיה ובשדה העשייה (Boundary Crossing Studies), ראוי להשתמש במושג **תאוריה בין-תחומית**. תאוריה זו החלה להתפתח באירופה במדעי הטבע – בפיזיקה-מתמטית, באנטומיה וברוקחות – כבר במאות ה-18 וה-19. במדעי החברה החלו להתפתח גישות בין-תחומיות כמאה שנים מאוחר יותר – במחצית הראשונה של המאה ה-20 – בשיתופי פעולה בין מחלקות אקדמיות לבין תחומי ידע נפרדים, כגון פסיכולוגיה-חברתית וסוציולוגיה-פוליטית (Lindzey, 1954).

נקודות המחלוקת העיקריות בין הגישות וההגדרות השונות **לבין-תחומיות** התמקדו בהיקפי השילוב הרצויים: האם "לבנות גשרים" בין תחומים נפרדים, או למזג שני תחומים או יותר לכדי מודל חדש וכוללני, המאופיין ב"איחוד גדול" (grand unity) היוצר סינרגיה (Klein, 1996). ויכוחים אקדמיים אלה תורגמו במחצית השנייה של המאה ה-20 לשני כיווני למידה חדשים. האחד הדגיש לימודי מבוא ולימודי ליבה רב-תחומיים כדי להרחיב את היקף הידע להתמודדות עם הבעיות המורכבות בחברה המודרנית. האחר התמקד

ברמה המקומית, הארגונית והקהילתית, תוך הדגשת לימוד הערכים, התרבות והמסורות המקומיים המשותפים, לצד ראיית הממשל כאחראי להבטחת איכות חיים מרבית למגוון קבוצות האזרחים.

הדיונים התאורטיים הללו יצרו מתח מובנה בין תחומי הידע והעיסוק הממוסדים מבחינה אקדמית, לבין הסירוב להסתגר בתוכם מבחינה אינטלקטואלית, תוך העלאת ספקות בדבר גבולות התחומים המסורתיים והיקף סמכויותיהם. לתפיסתה של קליין (Klein, 1996), התאוריות הבין-תחומיות מעוצבות לרוב על ידי אינטלקטואלים הבאים מרקעים מקצועיים ותרבותיים שונים, תוך שמירה על "מתח חיובי" בין הצורך להעמיק את הידע בתחומי המומחיות המקצועיים לבין הצורך לשלב בהם תחומים נוספים. כך, למשל, חקיקת רווחה מחייבת בקיאות במסד החקיקה הקיים מחד גיסא, אך גם בבעיות החברתיות שאינן זוכות למענה באמצעותו מאידך גיסא. בהיקפו של החוק הקיים בקיא המשפטן יותר מאשר העובד הסוציאלי, אולם המשפטן אינו מודע מספיק לצרכים החברתיים שאינם מקבלים מענה מספק. זהו מידע שאנשי הרווחה מחזיקים בו.

ההתפצלות של תחומי הידע השונים ומגמות ההתמחות המקצועיות משולבות זו בזו, כמאפיינים הבולטים של התקופה המודרנית. ההתמחויות כה מובנות מאליהן כיום, עד שאנו נוטים לעיתים לראות רק את יתרונותיהן ולשכוח את חסרונותיהן בהקשר של הצורך להתמודד עם הגידול העצום בידע, במידע ובמורכבות הבעיות בחברות המודרניות. עקב תהליכים מנוגדים אלה, רק החיבור בין תחומי הדעת השונים מאפשר יכולת ראייה כוללת ומערכתית של מצבים מורכבים (Repko & Szostak, 2017; Nissani, 1997). להלן נבחן מושגים מרכזיים אחדים בהקשרים אלה: תחום; בין-תחומיות ורב-תחומיות; בעיות מורכבות ועבודת גבול. בהמשך הפרק, נבחן מושגים אלה מנקודות מבט משפטיות.

תחום דעת (דיסציפלינה) ובין-תחומיות

מבחינה לשונית, **תחום** הוא אזור המוגדר על ידי קווי גבול מסוימים. במדעי החברה, תחום מוגדר כניסיון אנושי העומד בפני עצמו (self-contained) עם קהיליית המומחים שלו (Nissani, 1997). על פי ויק (Vick, 2004), המושג תחום מתייחס לארגון הידע במבנים עצמאיים, המופרדים על פי חוויות בני אדם אשר להם "קהילת מומחים" בעלי מטרות, מושגים, מיומנויות ומתודולוגיות משותפים. חברי הקהילה חולקים ניסיונות מעשיים וערכים מקצועיים משותפים. המונח תחום מתייחס לשמירה על הסדר ולפיקוח פנימי על עצמנו ועל אחרים בסביבתנו המסכנים את זהותנו המקצועית. מאחר שכל תחום אקדמי פועל בנפרד, מתפתחות שפות מקצועיות נפרדות המאפשרות תקשורת רק בתוך התחום, ולא בין התחומים.⁶ זו גם הדרך להבחין בין מי שהוא "משלנו" לבין מי שאינו. כך קמו להן גילדות

6 זו הסיבה העיקרית להקמת מרכזי מחקר בין-תחומיים בכלל, ובמכללה האקדמית צפת בפרט.

מקצועיות העסוקות בהגנה מתמדת על גבולותיהם ומסורותיהם של תחומיהן. לעיתים הגנה זו נעשית באופן לא מודע, באמצעות תגמול שלילי או הענשה של "אנשינו" ה"פוזלים" יותר מדי לצדדים במהלך הקריירה האקדמית או המקצועית שלהם.

החשיבה התחומית קובעת את גבולות הגזרה של כל תחום דעת ומייצרת לעצמה זירת פעולה ברורה למדי. תיחום גבולות הגזרה מאפשר פיתוח תאוריות ייחודיות ובחינתן במסגרת מוגבלת ומובחנת. עקב כך מתפתחות מערכות ערכיות ומושגיות נבדלות לכל תחום דעת, כלומר שפה ותרבות מקצועית, דפוסי פעולה, כלי מחקר ושיטות הכשרה נבדלות. אף שמקור כוחה של החשיבה התחומית מאופיין בסימון גבולותיה, זהו גם המקור לחולשותיה, כי רוב התופעות החברתיות הן מורכבות יותר מכל אחד מהתחומים המקצועיים העוסקים בהן. לכן, התמודדות יעילה עם תופעות מורכבות מחייבת מעורבות ושיתופי פעולה בין כמה תחומי דעת בעת ובעונה אחת, ברמות אינטנסיביות שונות. זהו האתגר המקצועי מחד גיסא ומוקד הקושי מאידך גיסא, כי ככל שהחשיבה ודרכי הפעולה בכל תחום מתפתחות ומשתכללות, כך הן מייצרות, בהדרגה, מומחיויות תוך-תחומיות צרות יותר.

לדיסציפלינות השונות יש גופי ידע, תאוריות ייחודיות, מתודולוגיה, כתבי עת ואגודה מקצועית. לפיכך, דיסציפלינה מהווה גם קטגוריה ארגונית – כולל באקדמיה (בית הספר לעבודה סוציאלית מופרד – רעיונית ופיזית גם יחד – מהפקולטה למשפטים). מבנים ארגוניים אלה מפחיתים את המוטיבציה לחצות את גבולות. לפיכך, כל דיסציפלינה שואפת בעיקר להצדיק ולהנציח את קיומה, ונוטה פחות להרחיב את ההבנה והידע על הבעיה או על התופעה הנחקרת. אולם בעשורים האחרונים מתרחבת באקדמיה ההכרה ולפיה פתרון בעיות מורכבות מחייב שילוב בין תחומי ידע אחדים, כדי לקדם חדשנות מדעית (Klein, 1990; Repko & Szostak, 2017).

לאור זאת, את המושגים **תחום דעת** ו**פיתוח ידע** אפשר לסכם מארבע זוויות שונות:

1. **תחום דעת מדעי** או **דיסציפלינה תאורטית**, כגון כימיה, ביולוגיה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה. מדובר בתהליכי למידה ארוכי-טווח, המביאים לפיתוח המשגה על בסיס ניתוח אנליטי ובחינה אמפירית של המציאות.
2. **התמחות יישומית המחייבת הכשרה אקדמית יישומית (פרופסיה)**, כגון עריכת דין, רפואה, הוראה ועבודה סוציאלית. הרופאים, למשל, מסתמכים על ידע מתחומי הפיזיקה, הכימיה והביולוגיה. כל תחום מקצועי יישומי מפתח בהדרגה גם ידע מעשי הנבנה מהניסיון המצטבר בשדה העשייה.
3. **התמחות בתחום עיסוק, במקצוע או בתפקיד מוגדר**, כגון שופט/ת, מורה, עובד/ת סוציאלית/ת, מגשר/ת, סגור/ית או מנהל/ת בית ספר. בקטגוריה זו מדובר בעיקר על ידע מעשי-התנסותי "מהחיים", שהוא בחלקו בלתי תלוי בהכשרה האקדמית ובהתמחות היישומית שבעל/ת התפקיד השתתף/ה בהן.

4. **ידע התנסותי**, המייחס חשיבות להאזנה לקולות הלקוחות "מהשטח". קולות אלה מכונים לעיתים "בית הספר של החיים", וכוללים גם את קולם של נציגי הקהילה – אנשי חינוך, מנהיגי דת, פעילים קהילתיים ועוד.

רב-תחומיות (multidisciplinarity) לעומת בין-תחומיות (interdisciplinarity)

ההבחנה בין שני מושגים אלה היא חשובה. **רב-תחומיות** בוחנת בעיה מורכבת ממגוון נקודות מבט תחומיות. ככזו, אין ציפייה מהגישה הרב-תחומית ליצור ידע חדש, או לעבור שינוי דיסציפלינרי מהותי, אלא להסתפק בהיכרות עם התחומים המשיקים, כשכל תחום שומר על זהותו המקורית. לעומת זאת, **הבין-תחומיות** יוצרת שינוי של כל רכיביה הדיסציפלינריים, שכן לאחר אינטראקציה ארוכת-טווח היא עשויה לגרום למעין מיזוג, תרכובת או התכה של ידע (unified science; integration of knowledge), ואלה מובילים לכדי זהות מקצועית חדשה (כורזים ואח', 2009). גם רפקו ושוסטק (Repko & Szostak, 2017) מדגישים את החשיבות שבפיתוח ידע בין-תחומי באמצעות שילוב בין מקורות ידע, נתונים, גישות, מושגים ותאוריות השייכים ליותר מתחום ידע אחד.

עם התפתחותם של מוסדות אקדמיים המפרידים בין תחומי הידע האקדמיים השונים המתקיימים בהם, קמה גם תנועה המזהה את הבעייתיות בהתמחויות היתר ובפיצול תחומי הידע. רבים ראו בחומות שהוקמו סביב תחומי המומחיות ממד המגביל חילופי ידע ומעודד קונפורמיות ובינוניות. לפיכך, אם התחומיות נשמרת על ידי גישות סמכותיות, הרי הבין-תחומיות מקדמת מרדנות אינטלקטואלית (Vick, 2004). זו הסיבה שמחקרים בין-תחומיים פופולריים בקרב קרנות מחקר, בהיקפים שאינם קיימים לרוב במחקרי משפט "מסורתיים". קרנות המחקר מצפות לחדשנות סינרגטית, כתוצר של שילובים בין-תחומיים שונים.

בהגדרתה המינימליסטית, רב-תחומיות מבטאת קשר כלשהו בין תחומים אקדמיים שונים. בהקשר של מחקרים שעורכים אנשי משפט הכוונה ליצירת מרחב לתקשורת בין משפטנים לבין תחומי ידע אחרים, כגון עובדי רווחה. דוגמה לכך היא פיתוח הקליניקות המשפטיות במוסדות ההכשרה של עורכי דין. במסגרת הקליניקה נחשפים פרחי המשפט באופן בלתי אמצעי למצוקות הקהילה, אולם השירות שהם מציעים הוא שירות משפטי, על סמך הידע התחומי שברשותם.

אפשר למקם את שיתופי הפעולה בין דיסציפלינות על פני רצף של שילובים חלקיים וקצרי-טווח (רב-תחומיים), או חזקים וארוכי-טווח (בין-תחומיים), עד כדי מיזוג בין דיסציפלינות שונות. אם התחומים השותפים שומרים על זהותם המקצועית, נדבר על רב-תחומיות, ואם התחומים משתלבים ביניהם בסופו של דבר במידה רבה, נדבר על

בין-תחומיות. למשל: ישיבת צוות בסוגיה פשוטה יחסית של שופטים ועובדים סוציאליים בבית משפט קהילתי תהווה דוגמה לשילוב חלקי וקצר-טווח. אבל אם צוות זה יגיע למסקנה ולפיה הסוגיה מורכבת יותר ומחייבת דיונים מתמשכים גם עם קצין מבחן, פסיכיאטר ורב, נראה בפורום המורחב שיתוף פעולה בין-תחומי (כורזים ואח', 2009).

בתחום המשפט, חוסר שביעות הרצון של משפטנים אחדים מהגבולות הנוקשים מדי של מקצועם הוביל אותם לשיתופי פעולה בין-תחומיים אשר אתגרו את גבולות המקצוע מבפנים. אם שיתופי הפעולה הסתיימו בהצלחה, התוצאה העלתה בקרב אחדים מהעמיתים חששות באשר לשימור זהותם המקצועית. כך למשל, ב-1970 התריע השופט אדוורד (Judge Harry Edward Vick) כי ההתעניינות הגוברת של משפטנים באקדמיה בדיסציפלינות משיקות עלולה להרחיק אותם מתפקידם הראשוני בחברה (Roux, 2015). למרות חששות אלה, ויק (Vick, 2004) הצביע על כך שבין המשפטנים המסורתיים לבין המשפטנים הדוגלים בגישה בין-תחומית שוררת הסכמה רבה בדבר ליבת הידע המשפטי. הסכמה זו היא המחברת בין תפקידם המקובל של המשפטנים לבין התפקידים הנוספים שהניבו שיתופי הפעולה.

חברות תוך-ארגוניות ובין-ארגוניות

חברות תוך-ארגוניות ובין-ארגוניות הן מושג מרכזי נוסף בענייננו. **חברות בין-תחומיות** מתמקדות בשיתופי פעולה בין אנשי מקצוע מתחומי ידע שונים במטרה לפתח ידע חדש, ואילו **חברות בין-ארגוניות** עוסקות בהיבטים המבניים והפונקציונליים של הגבול שבין ארגונים המשתפים פעולה ומשלבים משאבים ואינטרסים כדי לקדם מטרות משותפות (כץ, 2007; Korazim-Körösy et al., 2007). שיתופי פעולה בין יחידות ארגוניות בתוך ארגונים גדולים כרוכים בדרך כלל בעבודת צוות (team work) בין אנשי מקצוע מתחום עיסוק זהה (למשל: משפטנים המתמחים בדיני המכרזים עם משפטנים המתמחים במשפט מסחרי), או בין אנשי מקצוע מתחומים שונים באותו ארגון (למשל: בין סגורים לבין קציני מבחן שהכשרתם היא בעבודה סוציאלית) (Okun et al., 2014).

פיתוח מומחיות לקידום שיתופי פעולה בין-ארגוניים ובין-תחומיים הוא משימה קשה הדורשת השקעת זמן ואנרגיות אינטלקטואליות ומינהליות, ואלו אינן תמיד בנמצא. נוסף על כך, אפשר לזהות מגבלות אקדמיות המקשות על גיוס תקציבי מחקר ועל פרסום עבודות בעיתונות המקצועית, שהיא תחומית בעיקרה. לכן, העוסקים במחקרים בין-תחומיים מתקשים לזכות בהכרה המקצועית האמורה להובילם לביטחון תעסוקתי ולקידום מקצועי. למרות הקשיים הללו, המגמות של התמחות יתר גרמו בעשור האחרון לריבוי עבודות בזכות הבין-תחומיות – בעיקר בתחומי הבריאות (Hall & Zierler, 2014; Reeves, 2010), אך במידה רבה גם בתחומי המשפט ומדיניות הרווחה, כפי שיתואר להלן.

עם כל זאת, המשפט, כמו העבודה הסוציאלית, משמש גם כפרופסיה, ולא רק כתחום ידע (ותד, 2012). ככזה, חרף ההבנה כי המשפט עצמו והחברה בכללותה מפקים תועלת משיתופי פעולה עם פרופסיות אחרות, היותו פרופסיה מקשה על כך. פרופסיה משמשת את חבריה להגדרה ולבידול ממי שאינו נמנה עימה. תהליך הרישוי, למשל, מבטיח כי רק מי שלשכת עורכי הדין הכניסה לשעריה יוכלו לעסוק בעיסוקים אשר הוגדרו על ידי המחוקק כעריכת דין (חוק לשכת עורכי הדין, תשכ"א-1961, סעיף 20). כללי האתיקה של לשכת עורכי הדין אוסרים על עורכי הדין לשותף פעולה, בהקשר של עיסוקם, עם מי שאינו עורך דין (כללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית) תשמ"ו-1986). הלשכה מנהלת מאבקים משפטיים נגד אנשים וארגונים אשר אינם בעלי רישיון לעריכת דין, בגין מה שהיא מכנה "הסגת גבול המקצוע"⁷. כללים ומאבקים אלו הם תמריצים שליליים המניאים עורכי דין מלשותף פעולה עם בעלי מקצוע אחרים, מפתחים תרבות של חשדנות והסתגרות מקצועית בחינוך המשפטי, ומעכבים את המגמות המתפתחות ומתוארות לעיל. מאבקים עיקשים של לשכת עורכי הדין בישראל בגופים לא משפטיים לסיוע במיצוי זכויות גרמו לריחוק, ואולי אף לנתק, בין מומחים במדיניות רווחה וביטחון סוציאלי לבין משפטים. יצוין כי כללי ההתנהלות המקצועית (rules of professional conduct) של לשכת עורכי הדין בארצות הברית, למשל, נינוחים ומכילים יותר מאלו שבישראל. ייתכן שמסיבה זו המגמות הבין-תחומיות של המשפט החלו דווקא שם.

הגדרנו בין-תחומיות כמצב שבו נוצר שינוי בתפיסות ובתהליכי העבודה הדיסציפלינריים, לאחר אינטראקציה ארוכת-טווח (כורזים ואח', 2009). גם רפקו ושוסטק (Repko & Szostak, 2017) הדגישו את חשיבותו של פיתוח הידע הבין-תחומי לאורך זמן, באמצעות שילוב בין מקורות ידע, נתונים, גישות, מושגים ותאוריות השייכים ליותר מתחום ידע אחד. לעומת זאת, כפי שהוזכר לעיל, חברות בין-ארגוניות עוסקות בהיבטים המבניים והפונקציונליים של ארגונים המשתפים ביניהם פעולה, משלבים משאבים ואינטרסים ומטרתם לקדם מטרות משותפות (כץ, 2007; Johnson Butterfield & Korazim-Körösy, 2007). שיתופי פעולה בין יחידות ארגוניות בארגונים גדולים מתוארים בדרך כלל כעבודת צוות (team work) (לונטל-שחורי ולונטל, 2012). לוח 1 להלן מציג טיפולוגיה של תמהילים שונים של חברות בין תחומי ידע לבין ארגונים.

טיפולוגיה זו מציגה תשע חברות אפשריות בין ציר התחומים לבין ציר הארגונים. ציר התחומים נע מתחום אחד (חד-תחומי ותוך-תחומי), דרך חבירה בין שני תחומים (דו-תחומי) או יותר (רב-תחומי), תוך שמירה על העצמאות של כל תחום, ועד לחבירה בין שני תחומים או יותר שמתקיים ביניהם שיתוף פעולה הדוק ומתמשך לביצוע מטלה בין-תחומית מורכבת

7 ראו למשל, ע"א 4223/12 המרכז למימוש זכויות רפואיות בע"מ ואח' נגד לשכת עורכי הדין בישראל ואח', 25 ביוני 2014.

(Tiritto et al., 1996). ההצלבה עם ציר הארגונים (מחד-ארגוני לבין-ארגוני) מציגה את מורכבותן של החבירות הללו ומבליטה את ענייננו בבין-תחומיות של המשפט.

לוח 1: טיפולוגיה של חבירות בין-תחומיות ובין-ארגוניות בתחום המשפט

חד-תחומי; תוך-ארגוני	רב-ארגוני; 2 ארגונים ויותר	בין-ארגוני
חד-תחומי; תוך-תחומי שיתוף פעולה תוך-ארגוני בין משפטיים בלבד למשל: בין משפטיים מיחידות שונות במשרד המשפטים או במשרד פרטי	רב-ארגוני; 2 ארגונים ויותר שיתוף פעולה בין בעלי מקצוע מתחום אחד, המייצגים ארגונים שונים – לטווח קצר יחסית למשל: בין משפטיים ממשרד המשפטים, מהמשרד וממשרד פרטי, סביב נושא פשוט יחסית	בין-ארגוני שיתוף פעולה בין בעלי מקצוע מתחום אחד, המייצגים ארגונים שונים – לטווח ארוך יחסית למשל: בין משפטיים ממשרד המשפטים, מהמשרד וממשרד פרטי, סביב נושא מורכב
רב-תחומי – 2 תחומים ויותר שיתוף פעולה תוך- ארגוני, בין בעלי מקצוע אחדים, באותו ארגון למשל: בין משפטיים, רופאה ועו"ס בבית חולים	רב-תחומי; 2 ארגונים ויותר שיתוף פעולה בין ארגונים ובין בעלי מקצוע אחדים – לטווח קצר יחסית למשל: בין שופטת, עו"סית משירותי הרווחה ופסיכולוגית במערכת החינוך	בין-ארגוני שיתוף פעולה בין בעלי מקצוע מתחום אחד, המייצגים ארגונים שונים – לטווח ארוך יחסית למשל: בין משפטיים ממשרד המשפטים, מהמשרד וממשרד פרטי, סביב נושא מורכב
בין-תחומי שיתוף פעולה תוך- ארגוני, ארוך-טווח, בפרויקט מורכב, בין בעלי מקצוע אחדים, היוצר מערכת יחסים חדשה, ואופני חשיבה ופעולה חדשים למשל: משפטיים, עו"סית ורופאה, המעורבות בפרויקט ברשות מקומית אחת או בעמותה אחת, ויוצרות תוצר סינרגטי מסוג חדש	בין-תחומי; 2 ארגונים ויותר שיתוף פעולה ארוך-טווח בפרויקט מורכב, בין בעלי מקצוע וארגונים שונים, היוצר מערכת יחסים חדשה, וכן אופני חשיבה ואופני פעולה חדשים למשל: יועץ משפטי ממשרד ממשלתי, רופא ואחות מבית חולים, עו"ס מרשות מקומית ומורה מתיכון מקומי, יוצרים תוצר סינרגטי מסוג חדש	בין-ארגוני שיתוף פעולה ארוך-טווח בפרויקט מורכב, בין בעלי מקצוע וארגונים שונים, היוצר מערכת יחסים חדשה, וכן אופני חשיבה ואופני פעולה חדשים למשל: יועצת משפטית, מתכנתת חברתית, כלכלנית ועובדת סוציאלית מארגונים שונים, יוצרים שותפות לקידום מודל עבודה חדשני

במבט ראשון, הטיפולוגיה שהוצגה עלולה להיראות מסובכת למדי. לכן חשוב להפנות את תשומת הלב לשלושה ממצאים:

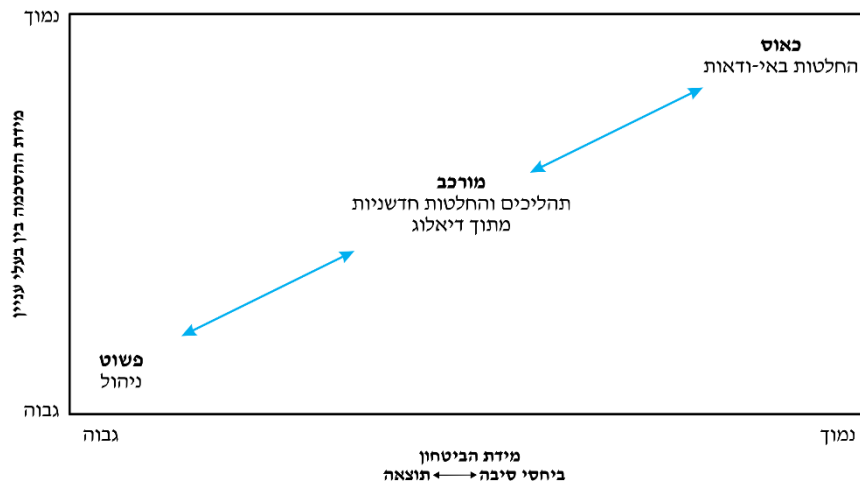
1. **שיתוף פעולה ארוך-טווח:** שיתוף פעולה סדיר ומתמשך בין בעלי המקצוע הרלוונטיים – כולל בינם לבין נציגי הלקוחות/הפונים, המוביל במקרה המוצלח לתוצאות סינרגיות.
 2. **נושא מורכב (Complex):** מאופיין במספר גדול של ארגונים הנמצאים ביחסי גומלין מתמשכים, סביב בעיה מערכתית רחבה (comprehensive) המחייבת קבלת החלטות בסביבה סוערת ולא יציבה. זאת באמצעות שיתופי פעולה בין-תחומיים בין מגוון רחב של אנשי מקצוע מתחומי ידע שונים, שבתחילת הדרך אין ביניהם הסכמה בדבר יחסי/קשרי סיבה-תוצאה.
 3. **סינרגיה:** תוצאת ההתערבות הבין-תחומית מצופה להיות יעילה יותר מסך ההתערבויות התחומיות בנפרד, או מהחיבורים הרב-תחומיים האקראיים לטווח הקצר, בזכות השילוב של תחומי ידע, יכולות וכישורים שונים.
- על פי בורנשטיין (Bornstein, 2016), אין למושגים אלה הגדרות חד-משמעיות, אבל לדבריה, "the more the merrier".

בעיות מורכבות

המושג **בעיות מורכבות** מתייחס להבנת האתגרים העומדים בפני אנשי מקצוע שונים בהתמודדות עם בעיות החברה המודרנית (Hood, 2018). בעיה מורכבת מתפתחת בסביבה סוערת, שבה אנשי מקצוע מסתכלים עליה מזוויות שונות או באופן מערכתי. הם מזהים גורמים אחדים המשפיעים באופן הדדי על התוצאות, אך מתקשים לזהות את קשרי הסיבה-תוצאה. סטייסי ומוולס (Stacey & Mowles, 2011) מתארים מושג זה כרצף שבין סוגיות פשוטות הניתנות לפתרון ללא שיתופי פעולה עם ארגונים ו/או תחומי ידע אחרים, לבין מצבים כאוטיים שבהם אין יתרון ייחודי לתחומי הידע השונים, כפי שמופיע באיור 1.

תרגומן של תאוריות בין-תחומיות מורכבות לתוכניות משולבות עשוי לעורר דילמה, בטענה כי לעיתים "מרב העצים לא רואים את היער" (Nissani, 1997). הווה אומר, הפניית תשומת לב מוגזמת לפרטים היוצרים את הבעיה המורכבת משכיחה בסופו של דבר את הבעיה הבסיסית, זו אשר בגללה יצאנו לדרך הטיפול בבעיה המורכבת. פתרונה של בעיה מורכבת מחייב את המשך ההעמקה ברכיביה השונים, לצד הקפדה על המשך ראייה כוללת ומערכתית (Bradshaw, 2000). נושא זה מוכר גם כ"ניהול מקרה", או כ"ניהול פרויקטים ותוכניות", המחייב גורם מתכלל ברמת המיקרו (הטיפול בפרט) וברמת המאקרו (הקהילתית, האזורית ו/או הארצית).

איור 1: מורכבות

מקור: Snowden & Boone, 2007

ריטל וובר (Rittel & Webber, 1973) היו הראשונים שגיבשו תאוריה לזיהוי ולאפיון של בעיות מורכבות ("בעיות מרושעות", כפי שכינו אותן, wicked problems) באמצעות עשר תכונות:

1. אין נוסחה לפתרון.
2. אין נקודה שבה אפשר לומר שהן נפתרו.
3. הפתרונות המוצעים להן אינם נכונים או שקריים, אלא רק טובים או רעים.
4. אין דרך לבחון פתרון לבעיה מורכבת.
5. אי אפשר להתמודד איתן בדרך של ניסוי וטעייה, כיוון שהפתרונות שלהן הם בלתי הפיכים.
6. מספר הפתרונות או הגישות לבעיות מורכבות הוא אין-סופי.
7. כל בעיה מורכבת היא ייחודית.
8. בעיות מורכבות הן תמיד ביטוי של בעיות אחרות.
9. האופן שבו מתוארת הבעיה המורכבת מכתוב את הפתרון המוצע לה.
10. למציעים פתרונות לבעיות מורכבות אין פריבילגיה לטעות.

לסיכום, בעיה מורכבת מתפתחת בסביבה סוערת, שבה אנשי מקצוע שונים מכירים בעובדה שאין בידם כל הידע הנדרש לטפל ביעילות בבעיה או בסוגיה נתונה. מלחמת 7 באוקטובר, למשל, עוררה לא מעט בעיות מורכבות מעין אלו. דוגמה אחת מני רבות היא העיצוב של מדיניות ההכרה האוטומטית בפדויי שבי כזכאים לתגמולי נכות ממערכת הביטחון הסוציאלי. הכרה זו מובילה להסתכלות על הבעיה מזוויות פרופסיונליות שונות, באופן מערכתי (Hood, 2018; Stacey & Mowles, 2011).

עבודת גבול (boundary work)

על פי הינריקס (Hinrichs, 2008), **עבודת גבול** היא כלי תאורטי מרכזי בחקר שיתופי פעולה בין-תחומיים. הבין-תחומיות עוסקת במעבר ובשילוב בין גבולות כדיסציפלינריים, ואילו עבודת גבול מאפשרת תשומת לב רבה יותר לממשקים ולתחומי החפיפה בין התחומים, או לאופן שבו מעבר הגבול עצמו יוצר גבול חדש (Friman, 2010). גירין (Gieryn, 1999) מוסיפה להמשה הסוציולוגית של עבודת גבול כי ההבחנה בין דיסציפלינות מדעיות היא למעשה פרקטיקה ליצירת הכרה בסמכות מדעית ולגיטימציה שלה. עבודת הגבול מניחה שבין תחומי ידע תאורטיים או מקצועיים יש תחרות, ולעיתים אף מאבקים. בדוגמה שהזכרנו קודם, אפשר למנות את המאבק בין הרווחה, הבריאות, הכלכלה והמשפט כגורם המעכב את ההכרה האוטומטית בפדויי שבי כבעלי נכות.

מצבים של גבול פתוח ושבירי או גבול מינימלי בין תחומי מומחיות אחדים עלולים לאיים על הישרדות התחום ועל המומחים הפועלים בו (סמואל, 1996; Lamont & Molnár, 2002), במובן זה, עבודת הגבול עוסקת בבחינת שיתופי הפעולה בין תחומי ידע אחדים במצב שבו עלולים להופיע מאבקי כוח ביניהם. מאבקים אלה עשויים להיפתר כאשר התחומים שהוגדרו בעבר כנפרדים הולכים ומתקרבים זה לזה, עד כדי יצירת שילובים ותחומי חפיפה מוסכמים (כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020; Clohesy, 2003). בה בעת, כל תחום יקפיד לשמר את הכוח והאינטרסים המקצועיים שלו. בדוגמה שהוזכרה, המשפטנים יקפידו להגדיר בחקיקה מי ייחשב לפדויי שבי, הכלכלנים יסדירו את גבול התמיכה הכלכלית בהם, ואנשי הרווחה יצביעו על ההשלכות של השבי ושל ההכרה במעמדם של פדויי השבי על רווחתם האישית ועל חוסנו החברתי.

באשר לחשיבות המושג עבודת גבול (Gieryn, 1999), הטענה היא כי פיתוח תוכניות לימוד משולבות כרוך בפתיחתו ובהרחבתו של תחום הידע בארגון (כץ, 2007) ובפרופסיה (Hutchinson & Korazim-Körösy, 2016). הרחבת תחום הידע המקצועי מלווה לעיתים בחששות מפני ערעור הזהות המקצועית (Hernes, 2003). שיתופי הפעולה בין אנשי מקצוע מתחומי ידע שונים מחייבים לעיתים בחינה תקופתית של הגבול בין הארגונים ובין תחומי ידע שהם מייצגים, לאור השינויים המהירים בסביבתם (סמואל, 1996; Linden, 2010).

לצד ההגדרות של המושגים שנסקרו עד כה, יש כיום הסכמה רחבה על כך שפריצות דרך בין-תחומיות מחייבות חשיבה יישומית במבנים ארגוניים חדשים, המלווה בניסויים בשטח ובשיטות מחקר, הכשרה והערכה חדשניות. קולות המחאה נגד חוסר היעילות שבהתמחויות היתר ובפיצול הידע ותחומי העשייה הופכים לדיונים חשובים בדבר הצורך לפתח תהליכי למידה ושיטות התערבות יעילות בסוגיות חברתיות מורכבות, באמצעות פיתוח גישות בין-תחומיות חדשניות. גם העדויות של מי שהתנסו בהכשרה בין-תחומית שכזו מחזקות את ההכרה בתועלת הגלומה בהם (Kekoni et al., 2022).

"משפט ו": בין-תחומיות במשפט

הגדרת המשפט כדיסציפלינה

השאלה אם משפט הוא דיסציפלינה מדעית בפני עצמה עוררה דיון ארוך ומורכב, ותוצאותיו אינן חד-משמעיות (Posner, 1987). כאמור, על פי רו (Roux, 2015), מחקרי הליבה במשפט חייבים להיות רב-תחומיים או בין-תחומיים, כי תחום המשפט עצמו הוא רב-תחומי ובנוי על רכיבים של מדעי הרוח ומדעי החברה. לתפיסתו, אין מחקרי משפט חד-דיסציפלינריים טהורים. על החוקרים להתמצא בהיסטוריה, בפילוסופיה – כולל פילוסופיה פוליטית – בכלכלה ובפסיכולוגיה כדי להבין את התנהגות החברה שבה מתקיים המשפט. עוד טוען רו כי אפשר להסתכל על תחום המשפט גם מזווית של "מערכת סגורה" לעומת "מערכת פתוחה". בצד ה"סגור" יותר נמצאים תחומי דעת העומדים בפני עצמם, כמו דיני העונשין, דיני החוזים, דיני הקניין, ועוד. בצד "הפתוח" יותר נמצאים תחומי דעת החוסים תחת הכותרות "הסוציולוגיה של המשפט", "ההיסטוריה של המשפט" ו/או "הפילוסופיה של המשפט". אפשר להתייחס לנושאים אלה גם כ**משפט ו**... – חקר יחסי הגומלין בין תחום המשפט לבין תחומים נוספים בחברה שהוא מתקיים בה. לדעת רו, מחקרים בין-תחומיים מוצלחים במשפט אינם חוצים את גבולות הפרופסיה כשהם נעזרים בדיסציפלינות נוספות, אלא נעזרים בהן רק כדי לקדם את הידע בענייני משפט. למשל, פרופ' ברק מדינה, הרקטור לשעבר של האוניברסיטה העברית, הוא משפטן בעל תואר נוסף בכלכלה. לדבריו, הזהות המקצועית שלו היא של משפטן הנעזר מדי פעם בכלי מחקר של כלכלנים (כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020). גם רו (Roux, 2015) טוען שכמומחה למשפט חוקתי הוא השקיע רבות בדיאלוגים עם אקדמאים ממדע המדינה, אך נשאר משפטן. לדבריו, כבר בשלבים הראשונים של הסוציאליזציה המקצועית שלו, הוא הרגיש תסכול מהדגשת היתר של "גישת הליבה" למקצוע. הוא חיפש גישות רחבות יותר, והחל לקרוא עבודות בממשק שבין משפט ומדע המדינה. לתפיסתו, השילוב בין שני התחומים מאפשר תובנות סינרגטיות שאי אפשר להגיע אליהן בחקר בכל דיסציפלינה בנפרד.

הניסיון בשטח מראה שנעשה שימוש בחלקי ידע מתחומים אחרים במטרה להעמיק את הבנתנו באשר לתפקידי המשפט בחברה. כך למעשה, מדיניות הרווחה הופכת את חקר המשפט לבין-תחומי, ומשני חלקים: מליבת הידע המשפטי (החקיקה על רבדיה השונים, תקדימי בתי המשפט וההגות המשפטית המפרשת אותם) ומתחומי ידע המשיקים לו (חברה, תרבות, בריאות, כלכלה, ועוד). יחד הם נקראים **מחקר סוציו-משפטי** (socio-legal research). רו טוען שאפשר להסתכל על הסוגיה כעל רצף אפשרויות של מחקר, שבצידו האחד נמצא את מחקרי הליבה של המשפט ובצידו האחר את המחקרים הבוחנים את מידת

8 המונח נטבע כדי לבטא את התופעה האקדמית של חקר ההשפעות ההדדיות בין המשפט לבין דיסציפלינות אחרות (Leff, 1978).

יעילותו של המשפט מבחינה חברתית. לפיכך, כלל מחקרי המשפט הם שילוב בין תוכני הליבה החד-תחומיים (mono-disciplinary) לבין ממשקיו הרב-תחומיים (multi-disciplinary). למעשה, ברקע של דיון זה אפשר לזהות שאלת גשטלט פילוסופית ומעשית בנושא **דמות ורקע**, קרי: איזו פרופסיה נמצאת בחזית ואיזו ברקע? האם המשפט הוא שיקוף של מדיניות הרווחה? או שמא מדיניות הרווחה היא השתקפות של המשפט? בסופו של דבר, במחקר חשוב לשאול את השאלה למי מיועד המחקר – לקהילת המשפטנים או לקהילה האקדמית הרחבה? במדיניות רווחה הדבר ברור: על המדיניות לשרת את כלל החברה, לשקף את ערכיה, ולאפשר לכל פרט למצות את זכויותיו על פיה.

בהגדרת המשפט כדיסציפלינה יש מתחים אינטלקטואליים בין מודלים מסורתיים של מחקר המתבצעים על ידי משפטנים אקדמיים, לבין גישות מחקר שנוקט צוות אקדמי בין-תחומי. שורשיהם של מתחים אלה נטועים במטרות המחקר המשפטי ובמערכת היחסים בין משפטנים אקדמיים לבין אנשי מקצוע בשטח. ויק (Vick, 2004) בוחן את ההשלכות הבין-תחומיות במשפט מההיבט התרבותי שממנו צומחים החוקרים הבין-תחומיים, וכן את השפעת המפגשים בין שתי הקבוצות על הזהות המקצועית הייחודית של המשפטנים.

חוקרים בין-תחומיים רבים רואים בעמיתיהם ה"מסורתיים" חוקרים נוקשים מבחינה אינטלקטואלית המסתכלים בעיקר פנימה, לתוך מקצועם, ולא לסביבתם. מנגד, חוקרים "מסורתיים" רבים רואים בעמיתיהם הבין-תחומיים חוקרים "חובבנים" המשתעשעים בתאוריות ובשיטות מחקר שאינן מוכרות להם דיון. מתח זה נובע מהאתגרים שמציב המחקר הבין-תחומי בפני היחסים שבין משפטנים אקדמיים לבין הזהות הקולקטיבית של מקצוע המשפט.

מחקרי משפט בין-תחומיים והשפעתם על עיצוב מדיניות חברתית

מקורם של מחקרי המשפט הבין-תחומיים באי שביעות הרצון ששררה באקדמיה מהתמקדות יתר נוקשה, צרה, פורמלית וטכנוקרטית בתוכני הליבה של המשפט (Roux, 2015). אולם, מחקר בין-תחומי יכול להיתפס כאיום דרוויניאני על זהותו של תחום ידע מסוים, עקב הרחבת שטח ההשפעה של התחום החדש שנוצר זה עתה. יתרונות הגישות הבין-תחומיות לחקר המשפט כללו את הרחבת גבולות הדיון בבעיות חברתיות מורכבות מבחינה תאורטית ומעשית, באמצעות הכללת תחומי ידע ונקודות מבט של דיסציפלינות נוספות. חוקרי המשפט רכשו בדרך זו מיומנויות מחקר ותחומי ידע חדשים, כולל ההכרה ולפיה לתחום המשפט יש גם תפקיד ערכי – שינוי המדיניות החברתית הקיימת לטובת החברה הרחבה. כדי למלא תפקיד זה על המשפטנים לשתף פעולה עם מדעי החברה – ובהם סוציולוגיה, מדע המדינה, אנתרופולוגיה וחקר תרבויות – כדי לחפש ראיות לתמיכה ברפורמות חברתיות.

בתחום מחקרי המשפט הבין-תחומיים בהולנד, שרמה (Schrama, 2011) מעלה סוגיה אקדמית חדשה יחסית: כיצד לשלב במחקר משפטי בין-תחומי נתונים מתחום המשפט עם נתונים שאינם מתחום המשפט? סוגיה זו מעלה גם שאלות מתודולוגיות מאתגרות באשר למידת היעילות שיש בשילוב כלי מחקר מתחומי המשפט עם מושגים ונתונים אמפיריים מתחומי החברה. המאמר קורא להעלות את המודעות של אנשי האקדמיה לחשיבות שבפיתוח שיטות מחקר משופרות שיביאו בסופו של דבר לשיפור תוצאות המחקר. בהקשר זה, סימס (Siems, 2009) מזהה ארבע שיטות מחקר במשפט בין-תחומי: אחת בסיסית, ושלוש מתקדמות. המחקר הבין-תחומי הבסיסי משתמש באותן שאלות פתיחה כמו במחקרי המשפט המסורתיים, אך מביא בחשבון תחומי מחקר נוספים כדי לענות עליהן. מחקר בין-תחומי מתקדם יכול לעסוק גם בשאלות מחקר שאינן מתמקדות במשפט. המיון (טקסונומיה) שלהלן מציג את ארבע הקטגוריות בשני צירים, כמוצג בלוח 2 שלהלן:

א. הבחנה בין מחקר בסיסי למחקר מתקדם.

ב. הבחנה בין סוגים שונים של מחקר מתקדם, אשר תלויים במהותן של שאלות המחקר ובמתודולוגיה.

מחקר בין-תחומי בסיסי יוצא לדרך עם שאלות יסוד זהות לאלה של המחקר המסורתי במשפט – ברמת המיקרו והמאקרו כאחד. אולם במחקר המתקדם החוקרים זקוקים לתחומי ידע נוספים, משום שלתפיסתם שיטות המחקר המסורתיות הן צרות מדי ובעלות "ראיית מנהרה" (tunnel-vision), ואילו הם מבקשים לבחון סוגיית מחקר בצורה רחבה יותר, הכוללת בחינת אפשרויות להשפיע על קובעי המדיניות. הביקורת על גישה מערכתית זו טוענת שהיא אינה מעשית, שהיא קשה לביצוע, ושהמשפטן החוקר אינו מבין דיו את מושגי המחקר "הזרים".

לוח 2: טקסונומיה של מחקר משפטי בין-תחומי

גישות המפרידות בין התחומים	גישות המשלבות שיטות מדעיות עם חשיבה משפטית	
מחקר בין-תחומי בסיסי	מחקר בין-תחומי מתקדם: דגם 2	שאלות משפטיות
מחקר בין-תחומי מתקדם: דגם 1	מחקר בין-תחומי מתקדם: דגם 3	שאלות לא-משפטיות

מחקר בין-תחומי מתקדם – דגם 1 משתמש בשאלות מחקר שאינן בתחום המשפט באופן מובהק, למשל ניתוח משתנים שתחום המשפט מהווה בו רק רכיב אחד – כגון בנושא שינויי האקלים, המחייב שילוב של ממדים פוליטיים, טכנולוגיים ו/או היסטוריים. דגם זה מאפשר

לבחון נושא בעייתי בצורה רחבה, אך בו בזמן מחייב את המשפטן לרכוש מעט ידע בתחומים האחרים המעורבים במחקר.

מחקר בין-תחומי מתקדם – דגמים 2 ו-3: דגמים אלה מתמקדים בחשיבותן של שיטות מחקר מדעיות בחשיבה המשפטית, אשר נשענות על מודלים הבוחנים השערות. בעבר, באופן מסורתי, משפטנים עשו שימוש מועט בדגם זה. לפיכך, בפרויקטים המשותפים עם אנשי מקצוע אחרים, חלק מהם חשו כי היכרותם הלא מספקת עם שיטות המחקר המדעיות היא חיסרון. כיום, רבים מהמשפטנים נוקטים גישות מדעיות המחייבות מבחנים אמפיריים, שליטה בשיטות מחקר כמותיות, וכן ניסויים וסקרים חברתיים. עם זאת, היות שחלק ניכר מהמשפטנים הם ספקנים מטבעם, הם נוטים להיות חשדניים כלפי שיטות מדעיות שאינן מוכרות להם.

ההבנה כי מחקרים בין-תחומיים מוצלחים תורמים לשינוי מדיניות הובילה בעשורים האחרונים גם להכרה בחשיבות שבהכשרה אקדמית רב-תחומית ובין-תחומית אשר תחשוף משפטנים לתחומי הידע, לכלי המחקר ולערכי היסוד של המחקר בדיסציפלינות אחרות. מוסדות ההכשרה האקדמיים אשר השכילו לזהות את תרומת המחקר הבין-תחומי של המשפט לעיצוב מדיניות רווחה ולהשפעה החברתית הגלומה בכך, הציעו שיתופי פעולה גם במסגרת החינוך המשפטי. את מגוון המודלים השונים שפותחו באקדמיה להוראה, למחקר ולהכשרה במשפט אפשר למקם על פני רצף של הטמעה בין-תחומית, מהתמחות חד-חוגית מחד גיסא ועד מיזוג חוגים מאידך גיסא. בלוח 3 שלהלן ניתן לראות כיצד כל דרגה ברצף משפיעה על הציפייה לתוצר של מדיניות היכול לצמוח מתוך שיתופי הפעולה. זאת בהתייחס לשלושה ממדים שונים בהם כדי להשפיע על הלומדים: המחקר והפיתוח של הידע התאורטי, ההוראה, והפיתוח של הידע המעשי בהכשרה המקצועית. לשיטתנו, ככל שהציפיות לתוצרים סינגטיים גבוהות יותר, כך מדיניות הרווחה שעשויה לצמוח משיתופי הפעולה תהיה מותאמת, מועילה והוגנת יותר מבחינה חברתית.

לוח 3: רצף דגמים של הוראה. מחקר והכשרה במשפט*

רצף הדגמים הממדים	התמחות בתוכנית חד-חוגית	תוכנית דו-או רב-חוגית משולבת חלקית	תוכנית בין-חוגית משולבת	מיזוג חוגים
מחקר ופיתוח ידע תאורטי	בעיקר בנושאי הליבה של החוג, עי"י חברי סגל מאותו חוג או תחום	ממשיכים לחקור את תחומי הליבה של משפטנים, ולפרסם בכתבי העת של הפרופסיה;	מחקר משותף פורץ דרך, המתפרסם בכתבי עת בין-תחומיים;	מחקר משותף המתפרסם בכתב עת ייחודי לחוג הממוזג, או בכתבי עת בין-תחומיים;

רצף הדגמים הממדים	התמחות בתוכנית חד-חוגית	תוכנית דו- או רב-חוגית משולבת חלקית	תוכנית בין-חוגית משולבת	מיזוג חוגים
		אין ציפיות לתוצרי ידע סינרגטיים	יש ציפיות לתוצרי ידע סינרגטיים	יש ציפיות גבוהות לתוצרי ידע סינרגטיים
הוראה	לימודי ליבה וקורסי בחירה בתוך ביה"ס למשפטים התמחות תוך/חד-חוגית בתחום המשפטים	"טעימה אקדמית", באמצעות הוספת קורסי בחירה מחוגים אחרים; הוראה המשלבת מספר מצומצם של תחומי ידע נוספים	בעקבות דיונים יסודיים וארוכי- טווח בין שני חוגים לפחות לגבי תוכנית הלימודים; הוראה משותפת ואינטגרטיבית; תואר משותף**	יצירת חוג חדש, המציע תואר נפרד אינטגרציה מרבית בין תחומי הידע הרלוונטיים
פיתוח ידע יישומי בהכשרה	הכשרה בקליניקות משפט בלבד	שילוב סטודנטים מכמה חוגים במקום הכשרה אחד; לכל סטודנט מדריך מהחוג שלו; אין ציפיות לתוצרים סינרגטיים	שילוב סטודנטים מכמה חוגים במקום הכשרה אחד; חלקים בהכשרה מתבצעים בהדרכה משולבת; יש ציפיות לתוצרים סינרגטיים	חלקים ניכרים בהכשרה מתבצעים בנושאים הייחודיים למיזוג יש ציפיות לתוצרים סינרגטיים

* על בסיס כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020
 ** למשל: בין הפקולטה למשפטים וביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בירושלים (כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020)

ממדים להערכת היעילות של שיתופי פעולה בין-תחומיים במדיניות הרווחה

האומנם יש ברב-תחומיות ובבין-תחומיות של המשפט כדי לתרום למדיניות הרווחה? כיצד אפשר להעריך את היעילות שבפריצת גבולות התחום? הממדים העיקריים העולים מהספרות המקצועית להערכת מידת היעילות של תהליכי שיתופי הפעולה הבין-תחומיים מחולקים לשניים: ההיערכות לשיתוף הפעולה, וביצועו (כורזים-קורושי וליפשיץ-מלביצקי, 2020; Abramson & Rosenthal, 1995; Boje & Whetten, 1981; Hall et al., 1977).

בשלב ההיערכות לשיתופי הפעולה יש לבחון את מידת ההסכמה בין השותפים לכך שהבעיה העומדת על פרק הינה מורכבת ומחייבת שיתוף פעולה עם אנשי מקצוע אחרים; יש לנסח את מטרות החבירה הבין-תחומית; יש להכיר את הרקע המקצועי של יזם/י שיתוף הפעולה והשינויים שחלו בהרכב השותפות לאורך הדרך, וכן את דרכי ההובלה של שיתוף הפעולה על ידי גורם מתכלל מוסכם בשלביו השונים.

בשלב ביצוע השותפות יש לשים לב למבנה הארגוני של שיתוף הפעולה לאורך שלביו השונים, ולהחליט על הרמות הארגוניות הנוטלות חלק בשיתופי הפעולה – לאומית, בין-לאומית, אזורית או מקומית. יש לבחון את יחסי הכוחות בין השותפים ולנתח את הסיבות לכך; לקבוע את משך שיתוף הפעולה ואת תדירות האינטראקציות בין השותפים; את דרכי התקשורת ביניהם; את מאפייני הקשרים הבין-אישיים; את יכולתם של המעורבים לטפל בסוגיות אתיות במהלך שיתופי הפעולה; את יכולתם לזהות את החסמים המאיימים או בולמים את התקדמות שיתופי הפעולה ואת יכולת הטיפול בהם. לבסוף, יש לבחון את האפשרויות לתיעוד של תהליך שיתוף הפעולה למטרות למידה.

מדד מרכזי נוסף בהערכת היעילות של שיתופי הפעולה הוא מידת קיומו של תהליך לשיתוף הלקוחות ולשיתוף הציבור. לבסוף, חשוב להפיק לקחים מתהליך שיתוף הפעולה, ולבחון אפשרויות לפיתוח ידע חדשני וסינרגטי.

מטבע הדברים, לא כל המדדים הללו מחייבים התייחסות בהערכתם של אירועי שיתוף פעולה, אך חשוב לבחון אילו מהם רלוונטיים. ניתוח שיטתי ויסודי שכזה, כשלעצמו, אינו נלמד במסגרת רשמית כלשהי להכשרת משפטנים, ואילו העוסקים בטיפול ובקהילה מוכשרים באופן יסודי לעריכת "אינטייק" מסוג זה. מטעם זה בלבד יש חשיבות לשיתופי הפעולה בין משפטנים לבין עובדים סוציאליים בעיצוב מדיניות רווחה.

מכל הנאמר לעיל, וברוח הגדרתם של כורזים ואח' (2009), אנו מציעים להגדיר "בין-תחומיות בתחום המשפט ומדיניות הרווחה" כך: שיתופי פעולה בתחום המשפט ומדיניות הרווחה המיועדים לסייע בהתמודדות עם סוגיות ועם בעיות חברתיות, כלכליות וסביבתיות מורכבות המחייבות פעולה יישומית, באמצעות שילוב בין תחומי ידע שונים – כנדרש מאופי הסוגיה והבעיה שבטיפול. אלו הן חברות ארוכות-טווח בין מומחים מכמה תחומים היוצרות עבודת צוות, וזו מובילה לאופני פעולה חדשים, בעלי תוצאה סינרגטית, מעבר לאלה המקובלים בפעילויות בכל תחום בנפרד תחומיות או בחיבור הרב-תחומי לטווח קצר. גישה זו משלבת תהליכי פעולה עם תהליכי למידה בצוותים בין-תחומיים, ומייעלת את העבודה המשפטית.

בהגדרה זו אפשר למצוא ארבעה רכיבים אשר קיומם יחדיו יצביע על המייחד את שיתופי הפעולה המוצלחים בתחומי המשפט ומדיניות הרווחה: (1) מורכבות הבעיה הנדונה; (2) חברות ארוכות-טווח; (3) למידה בצוות הכולל אנשי מקצוע מכמה תחומים;

(4) היכולת להצביע על תוצאה סינרגטית. בתי המשפט הקהילתיים הם דוגמה מובהקת לסוג זה של בין-תחומיות מוצלחת בין משפט לרווחה, כיוון שמתקיימים בהם כל ארבעת הרכיבים המנויים בהגדרה: תופעת הרצידיביזם היא בעיה מורכבת; תהליכי התקון והשיקום הם תהליכים ארוכי-טווח, ולכן משך הטיפול בתיקי בתי המשפט הקהילתיים הוא כשנתיים; מעורבים בתיקים אלו גם המשפטנים (עורכי הדין והשופטים), גם אנשי הטיפול והרווחה וגם נציגי הקהילה; והתוצר הסינרגטי הוא הליך שיפוטי חדש, המציב את שיקומו של המשתתף בראש סדרי העדיפויות של המערכת המשפטית (בוסתנאי ואימבר, 2022).

סיכום והמלצות

בדברי ברכתנו לכתב עת חדש בנושא החקר הבין-תחומי במשפט (*The Interdisciplinary Study of Law*), כתב המשפטן הנודע אלן דרשוביץ (Dershowitz, 2008) שפרופסור המשפט, בהגדרתה, חייבת להיות בין-תחומית. לתפיסתו, אי אפשר להבין את מערכת המשפט בלי להיעזר בהיסטוריה, פסיכולוגיה, כלכלה, פילוסופיה ודיסציפלינות אקדמיות אחרות. לדבריו, פרופסור המשפט היא התשתית המבנית לקבלת החלטות, אך תשתית זו תלויה בחוקים חשובים המשקפים שיקולים חברתיים.

אכן, תחום המשפט הוא דיסציפלינה ייחודית בעלת שפה, המשגה, שיטות עבודה ומבנים ארגוניים ייחודיים (Vick, 2004). אומנם הגבולות של תחום המשפט משתנים עם השנים, אך ליבת העיסוק באקדמיה ובפרקטיקה לא השתנתה הרבה בעשורים האחרונים. עם זאת, אין ספק כי ייבוא שיטות עבודה, שיטות מחקר ותאוריות מדיסציפלינות אחרות דוגמת תחום הרווחה והטיפול יימשך גם בעתיד, בלי שתהליכים בין-תחומיים אלה יפגעו בזהותם המקצועית של המשפטנים. ועדיין, יש צורך רב להגביר את שיתופי הפעולה הבין-תחומיים. לאוניברסיטאות ולמנהיגות המקצועית בשטח יש תפקיד מרכזי בהקלה על תהליכים אלה. על פי ויק, התהליכים העיקריים צריכים לכלול חמישה עקרונות שהשותפים יפעלו לאורם: (1) פיתוח מיומנויות תקשורת והאזנה; (2) רכישת מיומנויות בניהול תהליכים קבוצתיים בצוותים בין-מקצועיים; (3) פיתוח מודעות עצמית; (4) פיתוח יכולת להבין את ההשפעות הבין-אישיות ההדדיות; (5) התגברות על אישיותם התחרותית ועל נטייתם להיות "שתלטנים יודעי כל" (pushy know-it-all).

לתפיסתו של ויק, החוקרים הבין-תחומיים הטובים ביותר הם אלה המסוגלים להתמקד בבעיה חברתית מורכבת, גם אם אינם יודעים הרבה על התחומים שהיא קשורה אליהם. אולם הם חייבים לדעת על שותפיהם מספיק כדי לארגן ולתאם את הפעילויות הנדרשות בצוותי מחקר בין-תחומיים. בעוד אנשי הטיפול והרווחה מודעים לחשיבותם של חמשת העקרונות שלעיל ואף מקדישים להם זמן הכשרה, החינוך המשפטי אינו מקנה לעקרונות אלו

די מקום בהכשרתם של משפטים. פיתוחו המתמשך וגובר של החינוך המשפטי הקליני הוא פתח לתקווה בהקשר זה.

בסופו של דבר, ויק מונה יתרונות רבים למחקרים בין-תחומיים, ובמיוחד בתחום מדיניות הרווחה, ואלה העיקריים שבהם:

1. משפטים העוסקים במחקרים בין-תחומיים יכולים להגיע לתובנות עמוקות ורחבות באשר לכוחות המשפיעות על מערכת המשפט הלכה למעשה, יותר מאלו המתעניינים בתחומי הליבה של הפרופסיה בלבד.

2. משפטים בין-תחומיים יוכלו להמליץ על שינויי מדיניות ביתר ביטחון, כי המחקר הבין-תחומי מאפשר מבט רחב ומערכתי יותר על הסוגיה הנדונה.

3. מחקרים בין-תחומיים במשפט מעשירים את שיטות המחקר שנעשה בהן שימוש.

מידת הצלחתם של שיתופי פעולה בין-ארגוניים, בין-תחומיים ובין-מגזריים תלויה במידה רבה באיכות היחסים הבין-אישיים בקרב האנשים המשתפים פעולה. יחסים אלה יכולים להיות על הרצף בין חזקים וטובים לבין חלשים, גרועים וקונפליקטואליים, ובאמצע הרצף נמצא את היחסים המקצועיים הקורקטיים.

לאור הנאמר עד כה, להלן שמונה המלצות למשפטים המעוניינים לקדם מחקרים ופרקטיקות בין-תחומיים בנוגע למדיניות הרווחה:

1. להיות בעלי ידע ומיומנויות בסיסיים בתחומים שהם מבקשים לשתף בהם פעולה – חברה, בריאות, רווחה, כלכלה וכיו"ב.

2. להגדיר את מהות הבעיה המחייבת התחברות לדיסציפלינה נוספת אחת לפחות, ולהחליט מה היא הדיסציפלינה העומדת בחזית, לעומת זו העומדת ברקע (שאלת הגשטלט). לדוגמה, האם המטרה היא שינוי חקיקתי, ובה מומחיות משפטית תעמוד בחזית, או שמא מיצוי זכויות על פי חקיקה קיימת, ובה עבודה קהילתית תעמוד בחזית?

3. להגדיר את המטרות ואת קהל/י היעד של המחקר הבין-תחומי המתוכנן. האם המדיניות מיועדת ליישום על ידי הפרט, על ידי מערכת שלטונית או ארגונית, או על ידי שילוב ביניהם?

4. להשקיע משאבי זמן רבים בפיתוח שפה משפטית פרופסיונלית המקובלת על כל השותפים. השפה איננה רק השימוש בז'רגון השונה, אלא גם הבדלים בסדרי עדיפויות באשר לחשיבות המידע המגוון שהפרויקט יתבסס עליו.

5. לחקור את קשרי המשפט עם תחומי ידע אחרים (כלכלה, בריאות, רווחה, תרבות), וכך להרחיב את גבולות עיסוקו ואת ראייתו המערכתית.
 6. לפרוץ את גבולות החינוך הדיסציפלינרי: להרחיב את האופקים הפרופסיונליים של משפטני העתיד באמצעות רכישת ידע – תאורטי ומעשי כאחד – מדיסציפלינות רלוונטיות אחרות.
 7. לבחון הבדלים בתרבות המשפטית במחקרים בין-לאומיים, ולהתחשב בהם. לא כל מדיניות מתאימה לכל שיטת משפט, ולכן אין טעם להעתיק באופן לא ביקורתי מדיניות רווחה ממדינה למדינה.
 8. לקדם תהליכים של בחינה מחדש של מבנה המוסדות האקדמיים, במטרה לשבור מחיצות בין הקורסים החד-חוגיים והכנסים המדעיים המיועדים לחוג אחד בלבד.
- לסיכום, מאמר זה מבליט את היתרונות הטמונים בגישות הבין-תחומיות לחקר מדיניות הרווחה והמשפט, בזכות הרחבת גבולות הדיון בבעיות חברתיות מורכבות מבחינה תאורטית ומעשית בתחומים הקשורים למדיניות הרווחה, ובזכות הכללת תחומי ידע ונקודות מבט של דיסציפלינות נוספות על המשפט.

מקורות

- אלבשן, י' (2009). ברק אובמה: עורך-דין קהילתי. **מעשי משפט**, ב', 203–208.
- בוסתנאי, ט' ואימבר, א' (2022). הממשק בין עבודה סוציאלית ומשפט בתחום התקון – במודל בית משפט קהילתי. בתוך י' כורזים, י' עפרון ומ"ס ותד (עורכים), **משפט ו... על קשרי המשפט עם פרופסיות בסביבתו** (עמ' 295–314). נבו.
- דורון, י' וינאי, א' (2007). עבודה סוציאלית, רווחה ומשפט: חוברת מיוחדת. **חברה ורווחה**, כז(ב). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ותד, מ' (2012). התנהגות שאינה הולמת את המקצוע: חלותן של מגבלות אתיות על התנהגות מחוץ למסגרת עבודתו המקצועית של עורך-דין. **בדלתיים פתוחות**, 42, 44–45.
- חוק לשכת עורכי הדין**, תשכ"א-1961.
- יונג, מ' (1989). גישה לחקר תוכניות לימוד כידע מאורגן. בתוך ר' שפירא ור' פלג (עורכים), **הסוציולוגיה של החינוך: אסופת מאמרים** (עמ' 452–460). עם עובד.
- כהן, ע' (2016). בין שתי דרכים: המפגש בין טיפול למשפט, כפי שבא לידי ביטוי בעדויות אנשי טיפול בתיקי עבירות מין (הליכים פליליים). **המשפט: כתב עת לענייני משפט**, כב(1), 139–180.

כורזים, י', כץ, ח', כרמון, א' ושולוב ברקן, ש' (2009). **פיתוח קהילתי בין-תחומי: מהות, עקרונות ודרכי פעולה**. הפורום הבינתחומי לפיתוח קהילתי.

כורזים, י', עפרון, י' וותד, מ"ס (2022). **משפט ו... על קשרי המשפט עם פרופסיות בסביבתו**. נבו.

כורזים-קורושי, י' וליפשיץ-מלביצקי, ל' (2020). ידע פורץ גבולות? פיתוח ידע בין-תחומי בתוכניות לימוד משולבות בעבודה סוציאלית: חקר המקרה באוניברסיטה העברית בירושלים. **חברה ורווחה**, מ(2–3), 460–430.

כללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית), תשמ"ו-1986.

כץ, ח' (2007). **קידום חברות בין-ארגוניות, בין-תחומיות, ובין-מגזריות בשירותי רווחה**. משרד הרווחה והשירותים החברתיים – אגף למחקר, תכנון והכשרה.

לונטל-שחורי, מ' ולונטל, א' (2012). צוותים בין-מקצועיים בעבודה סוציאלית ובשירותי אנוש. בתוך מ' חובב, א' לונטל וי' קטן (עורכים), **עבודה סוציאלית בישראל** (עמ' 335–352). הקיבוץ המאוחד.

מלר-שלו, ה' (2017). המרחב ה"משפטיפולי": מופעי המפגש בין ה"משפטי" ל"טיפולי" בעבודת יחידות הסיוע ובתי המשפט לענייני משפחה. **המשפט: כתב עת לענייני משפט**, כג, 87–114.

סמואל, י' (1996). **ארגונים: מאפיינים, מבנים, תהליכים**. אוניברסיטת חיפה.

Abramson, J. S., & Rosenthal, B. B. (1995). Interdisciplinary and collaboration. In *Encyclopedia of social work* (pp. 1479–1489). NASW Press.

Amey, M. J., & Brown, D. F. (2004). *Breaking out of the box: Interdisciplinary collaboration and faculty work*. Information Age Pub.

Boje, D. M., & Whetten, D. A. (1981). Effects of organizational strategies and contextual constraints on centrality and attributions of influence in interorganizational networks. *Administrative Science Quarterly*, 26(2), 378–395. <https://doi.org/10.2307/2392513>

Bornstein, B. H. (2016). Law and social science: How interdisciplinary is interdisciplinary enough? In C. Willis-Esqueda & B. H. Bornstein (Eds.), *The witness stand and Lawrence S. Wrightsman, Jr.* (pp. 113–128). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-2077-8_8

Bradshaw, T. K. (2000). Complex community development projects: Collaboration, comprehensive programs, and community coalitions in complex society. *Community Development Journal*, 35(2), 133–145. <https://doi.org/10.1093/cdj/35.2.133>

- Clohesy, S. (2003). *Blurred boundaries and muddled motives: A world of shifting social responsibilities*. W.K. Kellogg Foundation.
- Collaborative Law Act*. Uniform Law Commission.
- Dershowitz, A. (2008). The interdisciplinary study of law: A dedicatory note on the founding of the NILR. *Northwestern Interdisciplinary Law Review*, 1, 3–6. <https://doi.org/10.1111/j.1744-1617.2009.00249.x>
- Domurath, I., Gamonal, S., & Wilemann, J. (2022). Editor's note. *Latin American Legal Studies*, 10(2), 1–6. <https://doi.org/10.15691/0719-9112Vol10n2a1>
- Fook, J., & Gardner, F. (2007). *Practising critical reflection: A resource handbook*. Open University Press .
- Friman, M. (2010). Understanding boundary work through discourse theory: Inter/disciplines and interdisciplinarity. *Science Studies*, 23(2), 5–19. <https://doi.org/10.23987/sts.55250>
- Gieryn, T. F. (1999). *Cultural boundaries of science: Credibility on the line*. University of Chicago Press.
- Grodofsky, M. M. (2007). The contribution of law and social work to interdisciplinary community development and peace building in the Middle East. *Journal of Community Practice*, 15(1–2), 45–65. https://doi.org/10.1300/J125V15N01_03
- Hall, L. W., & Zierler, B. K. (2014). Interprofessional education and practice guide no. 1: Developing faculty to effectively facilitate interprofessional education. *Journal of Interprofessional Care*, 29(1), 3–7. <https://doi.org/10.3109/13561820.2014.937483>
- Hall, R. H., Clark, J. P., Giordano, P. C., Johnson, P. V., & Roekel, M. V. (1977). Patterns of interorganizational relationships. *Administrative Science Quarterly*, 22(3), 457–474. <https://doi.org/10.2307/2392183>
- Hernes, T. (2003). Enabling and constraining properties of organizational boundaries. In N. Paulsen & T. Hernes (Eds.), *Managing Boundaries in Organizations* (pp. 35–54). https://doi.org/10.1057/9780230512559_3
- Hinrichs, C. C. (2008). Interdisciplinarity and boundary work: Challenges and opportunities for agrifood studies. *Agriculture and Human Values*, 25(2), 209–213. <https://doi.org/10.1007/s10460-007-9152-7>
- Hood, R. (2018). *Complexity in social work*. Sage.

- Hutchinson, G. S., & Korazim-Körösy, Y. (2016). Do national welfare systems have an influence on interdisciplinary collaborations within schools of social work and their communities? The case of the Nordic countries. *International Social Work*, 60(1), 45–60.
<https://doi.org/10.1177/0020872814559561>
- Johnson Butterfield, A. K., & Korazim-Körösy, Y. (2007). *Interdisciplinary community development: International perspectives*. Routledge.
- Kekoni, T., Kainulainen, A., Tiilikainen, E., Mäki-Petäjä-Leinonen, A., Mönkkönen, K., & Vanjusov, H. (2022). Integrative learning through the interdisciplinary social law clinic: Learning experiences of law and social work students. *Social Work Education*, 43(2), 409–423.
<https://doi.org/10.1080/02615479.2022.2102163>
- Klein, J. T. (1990). IDS: Interdisciplinary education. In *Interdisciplinarity: History, theory, and practice* (pp. 156–181). Wayne State University.
- Klein, J. T. (1996). *Crossing boundaries: Knowledge, disciplinarity and interdisciplinarity*. University Press of Virginia.
- Korazim-Körösy, Y., Mizrahi, T., Katz, C., Karmon, A., Garcia, M. L., & Smith, M. B. (2007). Towards interdisciplinary community collaboration and development: Knowledge and experience from Israel and the USA. *Journal of Community Practice*, 15(1–2), 13–44.
https://doi.org/10.1300/J125v15n01_02
- Lamont, M., & Molnár, V. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 28, 167–195.
<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141118>
- Leff, A. A. (1978). Law and. *Yale Law Journal*, 87(5).
<https://doi.org/10.2307/795759>
- Linden, R. M. (2010). *Leading across boundaries: Creating collaborative agencies in a networked world*. Jossey-Bass .
- Lindzey, G. (1954). *Handbook of social psychology*. Addison-Wesley.
- López, G. P. (1992). *Rebellious lawyering: One Chicano's vision of progressive law practice*. Westview Press.
- MacFarlane, J. (2008). *The new lawyer: How settlement is transforming the practice of law*. UBC Press.

- Menkel-Meadow, C. (2019). *Megatrends in law* [Video]. YouTube.
<https://mediate.com/megatrends-in-law-carrie-menkel-meadow/>
- National Conference on the Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice. (1979). *The pound conference: Perspectives on justice in the future: Proceedings of the national conference on the causes of popular dissatisfaction with the administration of justice*. West Publishing, Minnesota.
- Nissani, M. (1997). Ten cheers for interdisciplinarity: The case for interdisciplinary knowledge and research. *Social Science Journal*, 34(2), 201–216.
[https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(97\)90051-3](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(97)90051-3)
- Ogus, A. I. (2006). *Costs and cautionary tales: Economic insights for the law*. Hart Publishers.
- Okun, S., Schoenbaum, S. C., Andrews, D., Chidambaran, P., Chollette, V., Gruman, J., Leal, S., Lown, B. A., Mitchell, P. H., Parry, C., Prins, W., Ricciardi, R., Simon, M. A., Stock, R., Strasser, D. C., Webb, C. E., Wynia, M. K., & Henderson, D. (2014). *Patients and health care teams forging effective partnerships*. Institute of Medicine of the National Academies.
- Posner, R. A. (1987). The decline of law as an autonomous discipline: 1962–1987. *Harvard Law Review*, 100, 761–780.
- Reeves, S. (2010). *Interprofessional teamwork for health and social care*. Wiley-Blackwell.
- Repko, A. F., & Szostak, R. (2017). *Interdisciplinary research: Process and theory* (Third ed.). Sage.
- Rittel, H. W., & Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2), 155–169. <https://doi.org/10.1007/bf01405730>
- Roux, T. R. (2015). The incorporation problem in interdisciplinary legal research: Some conceptual issues and a practical illustration. *Erasmus Law Review*, 8(2), 55–64. <https://doi.org/10.5553/ELR.000039>
- Sander, F. S. (1979). Varieties of dispute processing. In A. L. Levin, R. R. Wheeler, & R. Pound (Eds.), *The pound conference: Perspectives on justice in the future: Proceedings of the national conference on the causes of popular dissatisfaction with the administration of justice* (pp. 147–183). West Publishing.

- Schrama, W. (2011). How to carry out interdisciplinary legal research: Some experiences with an interdisciplinary research method. *Utrecht Law Review*, 7(1), 147–162. <https://doi.org/10.18352/ulr.152>
- Siems, M. M. (2009). The taxonomy of interdisciplinary legal research: Finding the way out of the desert. *Journal of Commonwealth Law and Legal Education*, 7(1), 5–17. <https://doi.org/10.1080/14760400903195090>
- Snowden, D. J., & Boone, M. E. (2007). A leader's framework for decision making. *Harvard Business Review*, 85(11), 1–8.
- Stacey, R. D., & Mowles, C. (2011). *Strategic management and organizational dynamics: The challenge of complexity to ways of thinking about organizations*. Pearson Education .
- Susskind, R. E. (2013). *Tomorrow's lawyers: An introduction to your future*. Oxford University Press.
- Thomas, P. (2006). Legal education: Then and now. *The Law Teacher*, 40(3), 239–248. <https://doi.org/10.1080/03069400.2006.9993210>
- Tiritto, T., Nathanson, I., & Langer, N. (1996). *Elder practice: A multidisciplinary approach to working with older adults in the community*. University of South Carolina Press.
- Vick, D. W. (2004). Interdisciplinarity and the discipline of law. *Journal of Law and Society*, 31(2), 163–193. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2004.00286.x>
- Wheeler, S., & Thomas, P. A. (2000). Socio-legal studies. In D. Hayton (Ed.), *Law's future(s)* (pp. 267–280). Bloomsbury Publishing.